

kenni miðmyndar er sagt það að „Sá sem framkvæmir verknaðinn og verður fyrir honum, er sami maðurinn“ (Björn Guðfinnsson 1958:69). En er þá ekki (5) „órökrétt“, því að varla er hægt að kalla **dyrnar** „framkvæmdaaðila“ þar?

(5) Dyrnar opnuðust hægt

Þó veit ég ekki betur en slíkar setningar séu taldar góðar og gildar.

3.

En röksemdinni um órökrétt mál er hins vegar oft beitt gegn notkun germyndar sagnanna **opna** og **loka** í setningum eins og (6) og (7):

(6) Verslunin opnar á morgun

(7) Húsið lokar klukkan þrjú

Þessi notkun sagnanna er sögð órökrétt, því að **verslunin** og **húsið** opni hvorki eitt né neitt, þ.e. séu ekki gerendur í setningunum; það þurfi einhvern til að opna þau. Setningarnar ættu því að vera:

(8) Verslunin verður opnuð á morgun

(9) Húsinu verður lokað klukkan þrjú

Ég hef haldið því fram hér á undan að engin nauðsyn sé á að málið sé rökrétt; og það sé raunar mælikvarði sem alls ekki eigi að leggja á málið, því að þar með setjum við skorður við ýmissi eðlilegri notkun þess. En jafnvel þótt við féllumst á það að þeim rökum yrði ekki beitt gegn (6) og (7) að þær séu órökréttar, væri hugsanlegt að mótmæla þeim af öðrum sökum, s.s. þeim að tengsl eins og milli a- og b-setninganna í (10) og (11) kæmu hvergi annars staðar fyrir í málinu:

(10) a Eigandinn opnaði verslunina

b Verslunin opnaði

(11) a Dyravörðurin lokar húsinu klukkan þrjú

b Húsið lokar klukkan þrjú

Þegar betur er að gáð kemur þó í ljós að slíkt tengsl eru alls ekkert einsdæmi:

(12) a Jón seinkaði úrinu

b Úrinu seinkaði

(13) a Steingrímur fjölgaði togurum

b Togurum fjölgaði

Með sögnunum **seinka** og **fjölga** (og raunar líka **fækka** og nokkrum öðrum) er sem sagt hægt að sleppa gerandanum úr setningunni, án þess að hún fái þolmyndarform, rétt eins og farið er að gera með **opna** og **loka** (sjá Helgi Bernóðsson 1982:19–21 o.v.). Að visu mætti halda því fram að þetta sé ekki hliðstætt, því að í (12) og (13) heldur andlag a-setninganna falli sínu, þótt gerandinn hverfi úr setningunum; en í (10) og (11) fær andlagið hið venjulega frumlagsfall, nefnifall, í b-setningunum. Þetta eru þó engin rök fyrir því að fordæma (10)b og (11)b. Þótt nú sé algengast að þágufallið haldi sér með **fjölga** og **fækka**, ef gerandanum sé sleppt, eru myndir með nefnifalli til líka (t.a.m. gefnar upp athugasemdalaust í nýrri útgáfu Orðabókar Menningar-
sjóðs, 1983); og ef bætt er við afturbeygðu fornafni, getur þgf. líka orðið nf. með **seinka**. Og hver er þá munurinn á eftirfarandi setningum:

(14) Verslunin opnar

(15) Húsið lokar

(16) Úrið seinkar sér

(17) Togarar fjölga

Það er erfitt að sjá að **úrið** og **togarar** séu meiri gerendur en

verslunin og **húsið** í þessum setningum.

4.

Um annað atriði skylt þessu hefur nýlega verið fjallað á prenti (Gísli Jónsson 1984). Þar voru teknar fyrir setningar eins og þessar:

(18) a Mér var boðið í mat

b Ég var boðinn í mat

Sagt var að (18)a væri hin eina rétta mynd, en (18)b röng. Rökin eru þau að í germynd taki so. **bjóða** andlag í þágufalli, og það er einkenni þágufallsandlaga að þau halda falli sínu í þolmynd, þótt þolfallsandlög fái þar nefnifall. Þess vegna geti (18)b ekki staðist (sjá Gísli Jónsson 1984).

Nú er þetta rétt með mun þágufalls og þolfalls; en það er ekki þar með sagt að (18)b hljóti þar af leiðandi að vera vond. Það er nefnilega ekki nauðsynlegt að líta á hana sem þolmyndarsetningu. Færð hafa verið rök að því að sú orðmynd sem kölluð er lýsingarháttur þátíðar hafi ýmist eðli sagnar (í þolmynd) eða lýsingarorðs (og er þá um venjulega germynd að ræða, sjá Höskuldur Þráinsson 1983:16–18). Við getum til samanburðar litið á (19) (dæmi frá Helga Bernóðssyni 1982:31–32):

(19) a Hliðinu var lokað

b Hliðið var lokað

Báðar þessar setningar eru fullkomlega eðlilegar; þó tekur so. **loka** þágufallsandlag í germynd. En hér er hægt að líta svo á að aðeins (19) sé þolmyndarsetning (og **lokað** þá hluti umsagnarinnar), en í (19)b sé **lokað** lýsingarorð (og gegni þá hlutverki sagnfyllingar). Þetta styðst líka við það að hægt er að nota forskeyti á **lokað** í (19)b, en ekki í (19)a, enda sögnin ***ólaka** ekki til:

- (20) a *Hliðinu var ólokað
b Hliðið var ólokað

Það er líka ákveðinn merkingarmunur á (19)a og (19)b; (19)a segir frá athöfn, en (19)b frá ástandi (sjá Helgi Bernóðsson 1982:32). Hliðstæður merkingarmunur er á (21)a og b:

- (21) a Skónum var slitíð
b Skórnir voru slitnir

Þótt (21)b gæti að vísu verið þolmynd af **Jón sleit skóna** er ljóst af merkingarlegum ástæðum að svo er ekki; enda má sýna lýsingarorðseðli **slitnir** í (21)b enn betur; það getur bæði tekið atviksorð með sér og stigbreytt eins og venjuleg lo., sem **slitíð** í (21)a getur ekki:

- (22) a *Skónum var miklu slitnara en buxunum
b Skórnir voru miklu slitnari en buxurnar

Þannig er að vísu ekki hægt að fara með **boðinn** (18)b, en það er væntanlega af merkingarlegum ástæðum; og eins og Helgi Bernóðsson (1982:219–220) bendir á, má finna fyrir ákveðnum merkingarmun milli (18)a og b, á þann hátt að (18)a vísi til afhafnar en (18)b til ástands:

- (23) a Í morgun var mér boðið í mat í kvöld
b ?? Í morgun var ég boðinn í mat í kvöld

(23)a merkir þá 'það gerðist í morgun að einhver bauð mér í mat í kvöld' en (23)b myndi

fremur merkja 'þannig stóð á fyrir mér í morgun (en gerir ekki lengur) að einhver hafði boðið mér í mat í kvöld' (sjá Helgi Bernóðsson 1982:219).

5.

Niðurstaðan verður þá sú, að setningar eins og (6), (7) og (18)b er hvorki hægt að fordæma á þeim grunni að þær séu rökleysa, né á þeirri forsendu að hliðstæð notkun sagna komi ekki fyrir í málinu. Ef menn vilja samt sem áður ekki viðurkenna að **verslunin opni, húsið loki**, eða **þeir séu boðnir í mat**, verður það því eingöngu á þeirri forsendu að þeir eru ekki aldir upp við þessa notkun tédra sagna. Og ætli sú sé ekki meginforsenda margra boða og banna málvanda, þegar öllu er á botninn hvolft?

Heimildir:

- Aitchison, Jean. 1981. **Language Change: Progress or Decay?** Fontana-Paperbacks, Bungay.
- Björn Guðfinnsson. 1958. **Íslensk málfræði** handa framhaldsskólum. 6. útg. Eiríkur Hreinn Finnbogason annaðist útgáfuna. Ríkisútgáfa námsbóka, Reykjavík.
- Gísli Jónsson. 1984. Íslenskt mál. 233. þáttur. **Morgunblaðið** 4. mars 1984, bls. 9.
- Helgi Bernóðsson. 1982. **Ópersónulegar setningar**. Ritgerð til kandiðatsprófs í íslenskrí málfræði. Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Höskuldur Þráinsson. 1983. **Setningafræði**. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi. Fyrri hluti. 2. tilraun með breytingum. Reykjavík.
- Orðabók menningarsjóðs = **Íslensk orðabók** handa skólum og almenningi. Ritstjóri Árni Böðvarsson. 2. útg. aukin og endurskoðuð. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík, 1983.

Skíma

Útgefandi: Samtök íslenskra
móðurmálskennara.
Pósthólf 4303 — 124 Reykjavík